

Szabó Kalliopé

Megakadásjelenségek nyolcévesek spontán beszédében

A gyermekek beszédfejlődésében az anyanyelv-elsajátítás első nagy szakasza hat-hét éves korban, az iskolába lépéssel lezárul. Az anyanyelv intézményes oktatása tudatosabbá teszi a gyermekek nyelvhasználatát, spontán beszédét. A gyermekek spontán beszédének működését vizsgálhatjuk a megakadásjelenségek tükrében. A tanulmány a bizonytalanságból adódó megakadásjelenségek arányát, típusait vizsgálja nyolcévesek spontán beszédében, azokról mennyiségi és minőségi elemzést ad. Arra keresi a választ, mennyiben módosítja az iskolai oktatás első két éve a gyermekek nyelvhasználatát az óvodásokéhoz képest, és a változás milyen következményekkel jár a mindennapi pedagógiai gyakorlatban.

Bevezetés

Az anyanyelv-elsajátítás a gyermek születése előtt megkezdődő folyamat (Cole–Cole 1997), amelynek első nagy szakasza az iskoláskor elérésével, hat-hét éves kor körül zárul le. Az iskolába lépő hat-hét éves gyermekek spontán beszédében nincs jelentős eltérés (S. Meggyes 1981). Ekkorra a gyermekek spontán beszéde grammatikai sajátosságaiban a felnőttek beszédéhez közelít. Képesse válnak hosszabb monologikus szövegek létrehozására is. Jelentős eltérés a felnőttek nyelvhasználatához képest elsősorban a szókincsben és a pragmatikai jellemzőkben tapasztalható. A nyolcévesek már legalább egy évet eltöltöttek az iskolában, ahol az anyanyelvet intézményes oktatási formában tanulták. Az írás és olvasás elsajátítása és a nyelvtani alapismeretek a gyermekek nyelvi tudatosságát növelik.

A beszédprodukciónak kutatásának egyik útja a pszicholingvisztikában a megakadásjelenségek vizsgálata. A megakadásjelenség gyűjtőfogalom: a spontán beszédet megakasztó jelenségek, hibák összefoglaló neve. A megakadásjelenségek vizsgálata bepillantást ad a nyelvi tervezés egyes szintjeinek működésébe, amelyről a hibátlan közlések nem szolgálnak információval (Gósy 2005). A felnőttek spontán beszédének mintegy harmada megakadásjelenség, ezeknek nagyobb része néma szünet és hezitálás. A megakadásjelenségekre szüksége van a beszélőnek a fogalmi és nyelvi tervezés, kivitelezés során, a hallgatónak pedig a beszédfeldolgozásban, mert így van ideje az elhangzottak feldolgozására (Gósy–Bóna 2006). A megakadásjelenségek korrigálása a hallgatóban megy végbe egy sajátos stratégia alapján, amely az anyanyelv-elsajátítás során épül ki. Mivel a gyermek soha nem hall „tökéletes” nyelvet, ezért ki kell építenie egy olyan stratégiát, amellyel a környezetétől hallott spontán beszéd hibáit korrigálja.

A gyermekek spontán beszédében – a felnőttekéhez hasonlóan – jelen vannak a megakadásjelenségek. Ezt bizonyította Horváth Viktória, aki hat-hét éves magyar anyanyelvű óvodások spontán beszédének megakadásjelenségeit vizsgálta (Horváth 2006). A megakadásjelenség oka a gyermeki beszédben is alapvetően a bizonytalanság vagy a téves kivitelezés, más néven hiba. A megakadásjelenségek vizsgálatához szükséges ezek osztályozása (a magyar nyelvre vö. Gósy 2002, 2003, 2004, 2005). A beszéd létrejöttét megelőző – a levelti modellt (Levelt 1989) alapul vevő – tervezési szintekhez kapcsolhatók az egyes megakadásjelenség-típusok. Jelen tanulmány ezek közül a bizonytalanságból adódó megakadásjelenségekkel foglalkozik. A bizonytalanságból adódó megakadásjelenségek oka, hogy a beszélő még nem tudja pontosan, mit is akar mondani, vagy a szó, illetve frázis kiejtése közben bizonytalanodik el. A megakadásjelenségekkel a beszélő időt nyer: a fogalmi előkészítésre, a mentális lexikon aktiválására, a versengő lexikai elemek vagy

grammatikai formák közötti döntésre és a már kimondottak ellenőrzésére. A bizonytalanságok lassítják a beszédet, és ezzel segítik a beszélő beszédprodukciójának és a hallgató beszédfeldolgozásának biztonságát.

A makrotervezés a beszédprodukciót megelőző első lépés, ekkor születik meg a preverbális üzenet, alapvetően képekben történik az előkészítés. A néma szünet megakadásjelenséggé értelmezhető, ha nem lélegzetvételt vagy értelmi tagolást, hatásszünetet biztosít. A hezitálás értelem nélküli hang vagy hangkapcsolat különböző időtartamú ejtése, például *ööö, öhm, mmm, hmm* stb. A néma szünet és a hezitálás a beszédtervezés bármelyik szintjén előfordulhat.

A beszédtervezés második szintjén kezdődik a mikrotervezés (elemek válogatása a mentális lexikonból, logikai, időrendi tervezés). A folyamatok gyakran átfedésben mennek végbe. Ehhez a szinthez a bizonytalanságok közül az ismétlések és a töltelékszavak kapcsolódhatnak. Az ismétlések leggyakrabban a nem tartalmas szavakat, például a kötőszókat érintik.

A mikrotervezés következő szintjeit: a grammatikai kódolást és fonológiai kódolást elsősorban néma szünet és hezitálás kísérheti a bizonytalanságok közül, míg az artikuláció előkészítéséhez kapcsolódik a nyújtás, az újraindítás és a szünet a szóban elnevezésű jelenség. A nyújtás valamely hang, leggyakrabban a kezdőhang időtartam-növekedését jelenti. Az újraindítás egyik fajtája a változtatás nélküli újraindítás: a félig kiejtett lexéma újbóli teljes ejtése, a másik a változtatással történő újraindítás: a félig kiejtett szó újraindítása és módosított befejezése. A szünet a szóban jelenség a szó ejtése közben tartott hosszabb vagy rövidebb néma szakasz, gyakran a toldalék előtt.

A spontán beszédben felfedezhető megakadásjelenségek egy részéről nem dönthető el teljes bizonyossággal, hogy melyik kategóriába sorolható. Vannak továbbá olyan megakadásjelenségek is, amelyek a nyelvi tervezés több szintjéhez is kapcsolódhatnak.

Kutatásunk célja az volt, hogy megállapítsa, milyen bizonytalanságok tapasztalhatók a nyolcéves gyermekek spontán beszédében, és ezek a beszédprodukció mely szintjeihez köthetők. Ebből következtetéseket kívántunk levonni a nyolcéves gyermekek beszédprodukciójának működésére. Arra kerestük a választ, hogy megfigyelhetők-e tipikusan a gyerekekre jellemző beszédprodukciós bizonytalanságok.

Hipotézisünk az volt, hogy a lányok kevesebb bizonytalanságból adódó megakadásjelenséget produkálnak, mint a fiúk. Feltételeztük továbbá, hogy a gyermekek spontán beszédében gyakoribbak a bizonytalanságok, mint a felnőtt adatközlők beszédében, és más lesz az egyes típusok előfordulási aránya is. Azt is vártuk, hogy a már ismert történet, a mese elmondása kevesebb megakadásjelenséget tartalmaz, mint a narratívák megalkotása.

Anyag, módszer, kísérleti személyek

A kutatás adatközlői nyolcéves gyermekek voltak. Összesen 11 tanuló vett részt a kutatásban: 6 fiú és 5 lány. Valamennyien második osztályosok, vagyis két éve vesznek részt az intézményes oktatásban. Minden gyermek ép hallással rendelkezett, beszédhibájuk nem volt. Az adatfelvétel az iskola egyik tantermében történt, ahol a gyermekek irányított spontán beszédének rögzítésére került sor (minidiszkre HiMD, MzRH1). A felvétel során egyszerre csak egy gyermek és a kísérlet vezetője volt jelen. A gyermekekkel közölte a kísérlet vezetője, hogy az általuk mondottakat rögzíti.

Az irányított spontán beszéd két részből állt. Az első részben a gyermekeket arra kértük, hogy meséljék el egy napjukat, beszéljenek az iskoláról, barátaikról, illetve a karácsonyról. A nehezebben megnyíló vagy szűkszavúbb gyermekeket a kísérletvezető kérdésekkel igyekezett hosszabb, összefüggő monológok létrehozására bírni. Ezeket a szövegeket narratívának neveztük az adatfeldolgozás során.

A második részben a gyermekeket egy mese elmondására kértük. Ez a *Kismalac és a farkasok* vagy a *Három kismalac* című mese volt. Az adatközlők közül tízen tudták elmesélni valamelyik kismalacos mesét, két gyermek mind a két verziót. Egy gyermek nem ismerte ezeket a meséket, ő a *Vakond nadrágja* című történetet mondta el. Ezeket a szövegeket mesemondásnak neveztük az adatfeldolgozás során.

A felvétel összesen 57 perc 56 másodperc. Ebből a gyermekek spontán beszédének időtartama 44 perc 18 másodperc, a fennmaradó 13 perc 48 másodperc a kísérletvezető utasításait, kommentárjait, kérdéseit tartalmazza.

Az irányított spontánbeszéd-felvételeket a BEA (Beszélt nyelvi adatbázis) spontánbeszéd-adatbázis útmutatója (MTA Nyelvtudományi Intézet, Fonetikai Osztály) alapján jegyeztük le. A lejegyzés után a megakadásjelenségeket kategorizáltuk, mennyiségileg és minőségileg elemeztük. Az adatokat statisztikailag feldolgoztuk.

Eredmények

A gyermekek spontán beszédprodukciója eltérő hosszúságú volt: mind időtartamban, mind a kimondott szavak számában. Minden teljesen kimondott szót figyelembe véve összesen 3 697 szót produkáltak az adatközlők. Ebből 1 658 szót a narratívák, 2039 szót a mesemondások tettek ki. A legkevesebb (137) és a legtöbb szót (491) mondó gyermek is fiú volt. Átlagosan 336 szót mondtak az adatközlők a felvétel során. Az egyénenként produkált szavak számának az átlagtól való eltérése: 125,31. Vagyis a szövegek szószámában igen nagyok az egyéni különbségek.

A gyermekek beszédidejét mérve a leghosszabb spontán beszéd 6 perc 31 másodperc, a legrövidebb 1 perc 51 másodperc volt. A két szélső értéket produkáló adatközlő fiú volt. A narratívákat tekintve átlagosan körülbelül ugyanannyit, a lányok 127,2 másodpercet és a fiúk 129,3 másodpercet beszéltek. A mesék időtartama a lányoknál volt valamivel hosszabb.

A fiúk beszédidejének szórása 107,46 másodperc, a lányok körében a szórás 52,6 másodperc. Ez arra utal, hogy a fiúknál jóval nagyobbak az egyéni különbségek. Mivel mind a szavak számának átlagától, mind az átlagos beszédidőtől nagyok az egyéni eltérések, így a nyolcévesek által produkált megakadások száma önmagában nem hasonlítható össze: csak a hanganyag teljes idejéhez, illetve az adatközlők által kimondott szavak számához lehet viszonyítani.

A gyermekek valamennyi, a felnőttek beszédprodukcióira jellemző bizonytalanságot produkáltak. A bizonytalanságból adódó megakadásjelenségek 11,14 szavanként fordultak elő spontán beszédükben, a néma szünetekkel együtt 4,15 szavanként. Ha a beszédidőt tekintjük, akkor körülbelül 8 másodpercenként fordult elő bizonytalanság, néma szünetekkel együtt 2,98 másodpercenként. Néma szünet nélkül a bizonytalanságok aránya a szövegben 8,9%.

A leggyakoribb bizonytalanság a néma szünet volt. Néma szünetként értelmeztünk minden olyan szünetet, amely nem az értelmi tagolást vagy a lélegzetvételt biztosította, és az értelmi tagolást biztosító szünetek közül azokat, amelyek feltűnően hosszúra nyúltak. Némely esetben nehéz volt döntést hozni arról, hogy a hallható szünet megakadásjelenség volt-e, avagy sem, ugyanis a gyermekek nagy része minden szünetben vett levegőt, akkor is, ha erre nem volt szükség. Ennek az oka a rossz légzéstechnika vagy a gyermeknek az a törekvése, hogy palástolja a szorongását: a bizonytalanságából adódó szünetet lélegzetvételi szünetként tüntesse fel.

A néma szünet mint megakadásjelenség így meglehetősen szubjektív megítélés alá esik. A hanganyagban 558 néma szünet volt hallható, átlagosan 4,8 másodpercenként, illetve átlagosan 6,6 szavanként fordult elő. Ez

valamivel gyakoribb, mint – szakirodalmi adatok szerint – a felnőtt adatközlők esetében, akik 7-8 szavanként tartanak szünetet (Gósy 2002).

Az alábbi táblázat összefoglalja a felvett anyagban található valamennyi példát a bizonytalanságból adódó többi megakadásjelenségre.

1. táblázat
Az adatközlők által produkált bizonytalanságból adódó megakadásjelenségek
(A lejegyzés során a ◊ a szünet jele)

Bizonytalanságból eredő megakadásjelenségek	Példák
SZÜNET A SZÓBAN	Dá◊vidot, kisma◊lac, mo◊sok, befu◊tott, csütör◊tökön, garáz◊dákodik, meghal◊lották, rá◊öntötte, le◊estek, meg◊vacsorázok Norbert◊et, akar◊tak, szerd◊án, ebéd◊elni, fér◊nek, téglák◊ból, anyu◊kámnak, bereteszel◊ték szalma◊háznak e◊gyszer, akkor◊r, unokatestvér◊reim, a◊az
HEZITÁLÁS	ööö, mmm, öhm
ISMÉTLÉS	a, a, a; akkor, akkor; és, és; hogy, hogy; ő, ő; engedje be, be; egy ööö egy mert, mert; odafönt volt, fönt volt, kismalacnak, kismalacnak
NYÚJTÁS	aaa, ésss, hoggy, aamit, úúgy, elmennek Annna, haaa, ééés, vissza, hoogy, dee, ggggo[ndolja], aaz, kisssmalac
TÖLTELEKSZÓ	hát, ilyen, akkor, mondjuk, mert, bele, mármint hogy, a, az, még, meg, így, oda, hogy igen, és akkor
ÚJRAINDÍTÁS VÁLTOZTATÁS NÉLKÜL	nn◊nem, olv◊olvasást, e◊elkezdett, fil◊film, ki◊kismalachoz, a◊aztán, nagy◊nagymamám, ki◊kiszökött, m◊mert, hiá◊hiába, ak◊akkor, mm◊második, a◊az, t◊támadni, f◊fa◊fadarabot, há◊házat, a◊akinek, fo◊fogat, e◊először, földí◊földísíztjuk, én m én me◊ én meg, megije◊megijedt, a◊ahhoz, a◊azt, a má◊ a másik
ÚJRAINDÍTÁS VÁLTOZTATÁSSAL	bekötötte egy jó nagy zsá◊, bele bekötötte a zsákba megreg◊ néha szoktam reggelizni néha el◊ néha majdnem elkapom a te [testvérem] ◊ de a testvérem is akarta fogni mindenki nagyon bolgod és nagy◊ ◊ mindenki nagyon boldog és nagyon izgatott karácsonykor mindig ◊ karácsony este amelyik ööö szalm◊ amelyiknek szalma háza volt

A szünet a szóban ötféleképpen valósult meg: szótaghatáron (Dá◊vidot), igeikötő és igeikötő határán (rá◊öntötte), szótő és a toldalék között (Norbert◊et), összetett szó két tagja között (szalma◊háznak), illetve a szó első hangja után (e◊gyszer) vagy az utolsó hangja előtt (akkor◊r). Ez a jelenség a beszédprodukciónak ahhoz a szintjéhez tartozik, amikor a mentális lexikonból kiválogatott elemek artikulációját tervezi a beszélő. A táblázat adatai arról tanúskodnak, hogy a szó ejtésének kezdetekor a gyermek nem aktivált még minden morfémat vagy szóelemet a lexikonjából, vagy az artikulációs tervezés volt túlságosan lassú a kiejtéshez képest. Mindez azt igazolja, hogy a mentális lexikon egységeit a kiejtés sorrendjében aktiválja a beszédet tervező gyermek. Az aktiválást befolyásolja a mentális lexikonban tárolt információ a szótaghatárokról, a szavak első és utolsó hangjáról és a morfémahatárokról: szótő, toldalék, összetett szó elő- és utótagja.

A hezitálás során az ööö, ööhm, mmm hangkapcsolatok ejtésével hidalták át beszélők a beszédtervezési bizonytalanságot. Az ismétlések döntő többségben a viszonszóknál (névelő, kötőszó, igeikötő, segédige), az alapszófajok közül a névmásoknál, határozószóknál fordultak elő. Kivétel egy főnévi eset volt: kismalacnak, kismalacnak. Az ismétlések mindig tagmondathatárokon jelentek meg. Nem dönthető el egyértelműen, hogy

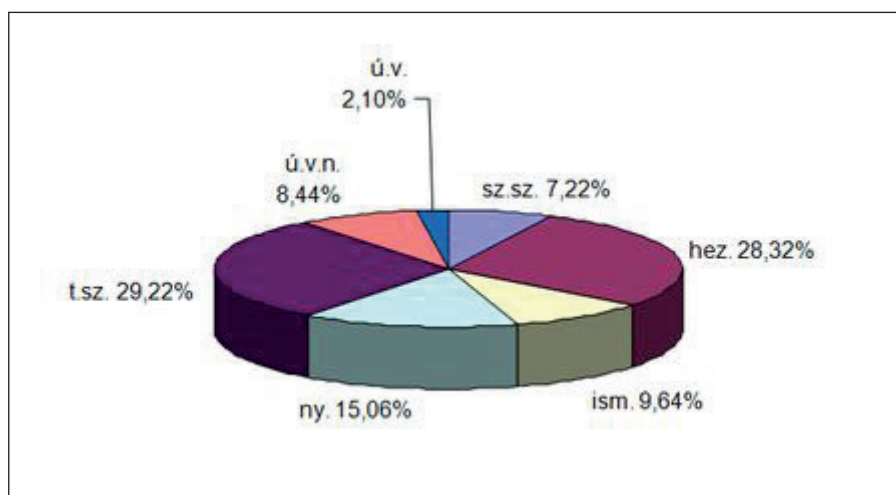
az ismétlést okozó bizonytalanság a makrotervezésben vagy a mikrotervezésben és annak melyik szintjén fordulhatott elő. A tagmondathatáron jelentkező ismétlés inkább a makrotervezés bizonytalanságára utalhat.

A nyújtásoknak két típusa volt megfigyelhető. Az egyik a bizonytalanságból adódó nyújtás volt, amely nemcsak a szó első hangját érintette, hanem a középső hangok valamelyikét vagy az utolsó hangot és a magán- vagy mássalhangzókat egyaránt. A nyújtások 69,4%-a tagmondathatáron jelentkezett, ezért az ismétlésekhez hasonlóan a makrotervezés bizonytalanságára utalhat. Ugyanakkor mikrotervezési problémát is jelezhet: kiejtés közbeni elbizonytalanodás, szókeresés, az artikulációs tervezés nehézsége. A nyújtások másik típusa a gyermekeknél gyakran megfigyelhető sajátos hangsúlyokhoz, hanglejtéshez kapcsolódott, ezek kissé éneklővé teszik a beszédüket. Kizárólag magánhangzókon fordultak elő: *házijuuk, kiiismalac, iis, Tündeee, úúgy, verekedőös, Réékaa, sértődőös, könnyűű, legokosaabb, felöltözööök, reggeliit, megyüüünk*.

A töltelékszavak használatakor a gyermek gyakran fogalmi jelentést nem hordozó szavakat aktivál, így időt nyer mondanivalója megtervezésére vagy a lexikonban való keresésre. A megnyilatkozások elején a *hát* szó, a tagmondathatárokon az *és akkor* szókapcsolat fordult elő. Ezek a makrotervezés bizonytalanságára, míg a tagmondatok belsejében előforduló *ilyen, mondjuk, mármint hogy* stb. szavak, kifejezések a lexikális hozzáférés bizonytalanságára utalnak. Az újraindítások a mentális lexikon aktiválása és az artikulációs tervezés közötti átmenet bizonytalanságáról tanúskodnak. A gyermek aktivál egy szót, amelynek megkezdődik az artikulációja, de félbeszakad az első, avagy az első két szótag ejtése után. Az újraindítás gyakran nem szótaghatáron is előfordul. Az önellenőrzés után a teljes szót újra kiejti a beszélő. Az újraindítások egy sajátos fajtája, amikor a beszélő az újraindítás után változtat a kiejtett hangsorán. Előfordult a felvett anyagban, hogy a beszélő elbizonytalanodása nem volt alaptalan: hiba történt a szavak aktiválásakor vagy artikulációjakor. Ezért a változtatással történő újraindítás – adataink tanúsága szerint – átmeneti kategória. Az újraindítás oka különféle lehet, a beszédprodukció létrejöttének számos szintjét érintheti; gyakran nem egyetlen szón, hanem szókapcsolaton, tagmondaton belül is megvalósulhat. Példák (a 4–7. esetben az újraindítás oka valamilyen hiba volt):

1. *bekötötte egy jó nagy zsá◇, bele ◇ bekötötte a zsákba* – az újraindítás oka itt a bizonytalanság: a megfelelő igekötőt aktiválta-e a beszélő;
2. *megreg ◇ néha szoktam reggelizni* – az újraindítás oka a makrotervezés bizonytalansága (mit akar mondani a beszélő);
3. *néha el ◇ néha majdnem elkapom* – az újraindítás oka a makrotervezés bizonytalansága;
4. *a te [testvérem] ◇ de a testvérem is akarta fogni* – az újraindítás oka a makrotervezés bizonytalansága, de értelmezhető hibaként: anticipáció;
5. *mindenki nagyon bolgod és nagy◇ mindenki nagyon boldog és nagyon izgatott* – az újraindítás oka egy metatézis;
6. *karácsonykor mindig ◇ karácsony este* – az újraindítás oka, hogy a versengő nyelvi formák közötti döntés nem született meg időben;
7. *amelyik öö szalm amelyiknek szalma háza volt* – az újraindítás oka egy grammatikai hiba.

Az 1. ábra mutatja a bizonytalanságból adódó megakadásjelenségek megoszlásának százalékos arányát a teljes hanganyagban. A nyolcévesek spontán beszédében leggyakrabban előforduló bizonytalanság a töltelék szó (29,22%) és a hezitálás (28,32%) volt. Viszonylag gyakori a nyújtás (15,06%), kevésbé gyakori az ismétlés (9,64%), az újraindítás változtatás nélkül (8,44%) és a szünet a szóban (7,22%). A legritkábban a változtatással történő újraindítás fordult elő (2,1%).

1. ábra

*A bizonytalanságból adódó megakadásjelenségek megoszlása
a narratívákban és mesemondásokban együttesen*

(t.sz. = töltelékszó; ny. = nyújtás; ism. = ismétlés; hez. = hezitálás; sz.sz. = szünet a szóban; ú.v. = újraindítás változtatással; ú.v.n. = újraindítás változtatás nélkül)

Ha a kapott eredményeket összevetjük az óvodások bizonytalanságaival, akkor nagy különbséget tapasztalunk a jelenségek százalékos arányát tekintve. Horváth Viktória azt az eredményt kapta az óvodások körében, hogy a bizonytalanságok 43%-a volt ismétlés (Horváth 2006). Feltételezte, hogy az iskolások beszédprodukciónak ez az arány csökkenni fog, mert spontán beszédük bonyolultabb, és az ismétlések túl sok figyelmet vonnak el a mondanivaló tervezéséről. Ezt a feltevést igazolták a nyolcévesek spontán beszédéből kapott adatok: az ismétlések aránya 9,64%-ra csökkent. Az iskolások a felnőttmintát követik: spontán beszédükben gyakoribb lett a hezitálás, ez pedig kevesebb figyelmet von el a bonyolultabb és hosszabb közlésekhez szükséges tervezésről.

Az óvodások bizonytalanságai között a töltelékszó, nyújtás, újraindítás körülbelül azonos arányban (12-16%) fordult elő – Horváth nem vette figyelembe a szünet a szóban típusú kategóriát. A nyolcévesek spontán beszéde ebben is eltérést mutat, mert náluk vezető szerepet a töltelékszavak kaptak, és a többi megakadásjelenség előfordulási arányában is nagyok a különbségek. A töltelékszavak megjelenésének nagy aránya nem támasztható alá az előbbi elgondolással, hogy a gyermek egyszerűbb stratégiát használ bonyolultabb mondanivalója tervezése során, hiszen a töltelékszó ejtésekor szükséges a mentális lexikon aktiválása, valamint a fonológiai, fonetikai tervezés és kivitelezés is. Vagyis egyszerűbb stratégia lenne az óvodások által preferált ismétlés. Feltételezhető tehát, hogy az iskolában eltöltött két év, a folyamatos megmérettetés a gyermeket olyan stratégia alkalmazására bírja rá, amellyel jobban fenntartható a folyamatos beszéd látszata. Vagyis a töltelékszavak gyakori használata mögött pszichológiai indok húzódik meg: a beszélő a bizonytalanság esetén is szeretné fenntartani a hallgató figyelmét és biztosítani őt arról, hogy „ura a helyzetnek”.

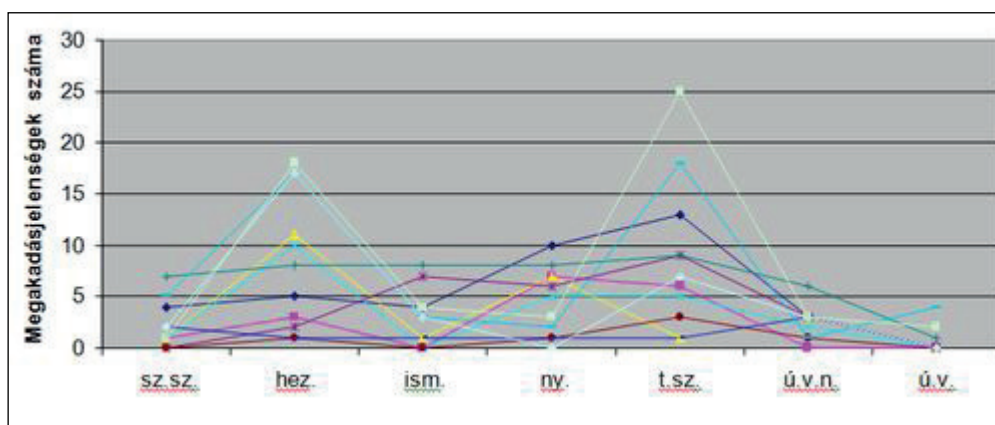
A töltelékszavak gyakori előhívása arra utal, hogy ezek a mentális lexikon könnyen aktiválható elemei. Feltételezhető, hogy az iskolás kor kialakítja a gyermek lexikonjában néhány – egyénenként különböző, egyénre jellemző – töltelékszót. Lehetséges, hogy ezek tárolása megkülönböztetett a mentális lexikonban vagy az aktív szókincs leggyakrabban aktivált elemei között, például a névelőkkel együtt tárolódik, és „vészhelyzetben”, bizonytalanság esetén könnyen aktiválható.

A kapott adatok a felnőttek spontán beszédében tapasztalható bizonytalanságok arányától is eltérnek. A felnőtteknél a néma szünet után a vezető helyen a hezitálás áll, ezt követi a töltelékszavak és az ismétlések előfordulása (Gósy 2003). Megállapítható, hogy a nyolcévesek spontán beszéde a bizonytalanságból adódó

megakadásjelenségeket tekintve jelentősen különbözik az óvodásokétól. Közelít a felnőttmintához, de nem azonos vele.

A gyermekeknek a legnagyobb problémát a makrotervezésen kívül a mentális lexikon aktiválása okozza. Erre utal a hezitálások, töltelékszavak nagy aránya. Nehézséget jelent a mentális lexikon aktiválása és az artikulációs tervezés közötti átmenet is, erre az újraindítások, nyújtások és a szünetek a szavakban jelenség utalnak; arányuk: 32,82%.

Az összesített adatok elemzése mellett figyelembe kell venni azt is, hogy a gyermekek eltérő egyéni stratégiákat alkalmaznak: más-más arányban jelennek meg a bizonytalanságok a spontán beszédükben. A 2. ábra ezt szemlélteti. Az ismerv diszkrét, tehát a pontokat kell figyelembe venni, az összekötő vonal az áttekinthetőséget segíti.

2. ábra

*A bizonytalanságból adódó megakadásjelenségek száma
a narratívákban és mesemondásokban együttesen*

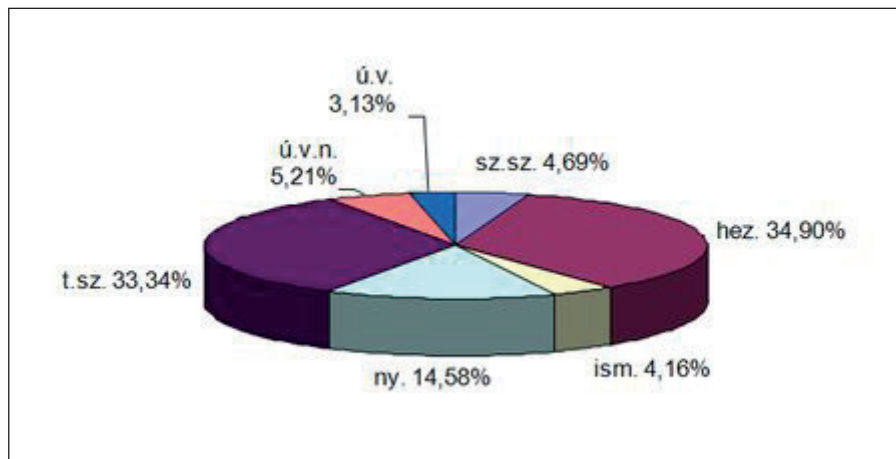
(t.sz. = töltelékszó; ny. = nyújtás; ism. = ismétlés; hez. = hezitálás; sz.sz. = szünet a szóban; ú.v. = újraindítás változtatással; ú.v.n. = újraindítás változtatás nélkül)

Egyénenként eltérő, hogy mely bizonytalanság fordul elő gyakrabban. Vannak általában kevés, illetve általában sok megakadásjelenséget produkálók, továbbá olyanok, akiknél csak néhány típus előfordulása gyakori. A legkevesebb típust produkáló beszélő négyféle, a legtöbb típust produkáló hétféle jelenséget ejtett.

A bizonytalanságok közötti kapcsolat meglétét, illetve szorosságát a korrelációs együtthatóval (r) fejezhetjük ki. A statisztikai adatok – 95%-os szignifikanciaszinten – az egyes esetekben a megakadásjelenségek előfordulása között kapcsolatot igazoltak. Közepesen erős, pozitív irányú kapcsolatot találtunk az ismétlés és a változtatás nélküli újraindítás között ($r = 0,732$), a változtatással történő újraindítás és a töltelékszavak ($r = 0,73$), illetve a néma szünetek között ($r = 0,72$). Gyenge, pozitív irányú korrelációt találtunk az ismétlések és a szóban előforduló szünetek ($r = 0,521$), a hezitálások és a töltelékszavak ($r = 0,597$), a hezitálások és a változtatással történő újraindítások ($r = 0,619$), illetve a változtatás nélküli újraindítások és a szóban előforduló szünetek között ($r = 0,511$).

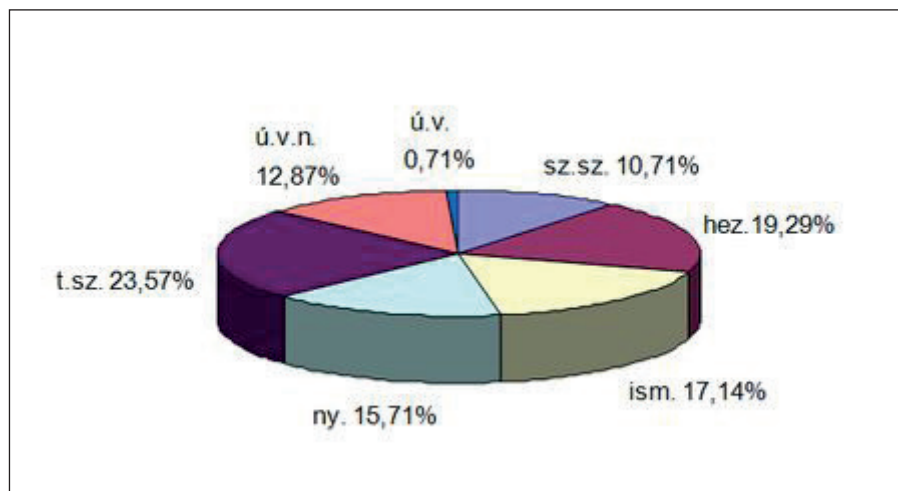
A gyermekek spontán beszédét különválasztva narratívára és mesemondásra, azt tapasztalhatjuk, hogy módosul a megakadások aránya és száma. A narratíva esetében 8,6 szavanként fordult elő bizonytalanság, a néma szüneteket is figyelembe véve 3,3 szavanként. A mesemondáskor 18,98 szavanként, a néma szünetekkel 6,9 szavanként. Vagyis a narratíva során több mint kétszer annyi bizonytalanság fordult elő, mint a mesemondás során. Ennek oka lehet, hogy a mesemondás során a makrotervezés sokkal egyszerűbb, hiszen a gyermek nagyjából tudja, mit akar mondani, és a mentális lexikont gyorsabban képes aktiválni, hiszen kész paneleket, szófordulatokat, kifejezéseket használ.

A 3. ábra és 4. ábra a bizonytalanságból adódó megakadásjelenségek %-os arányát mutatja narratíva és mesemondás esetén.

3. ábra

*A bizonytalanságból adódó megakadásjelenségek megoszlása a narratívában
(t.sz. = töltelékszó; ny. = nyújtás; ism. = ismétlés; hez. = hezitálás; sz.sz. = szünet a szóban; ú.v. = újraindítás változtatással; ú.v.n. = újraindítás változtatás nélkül)*

4. ábra

*A bizonytalanságból adódó megakadásjelenségek megoszlása a mesemondáskor
(t.sz. = töltelékszó; ny. = nyújtás; ism. = ismétlés; hez. = hezitálás; sz.sz. = szünet a szóban; ú.v. = újraindítás változtatással; ú.v.n. = újraindítás változtatás nélkül)*

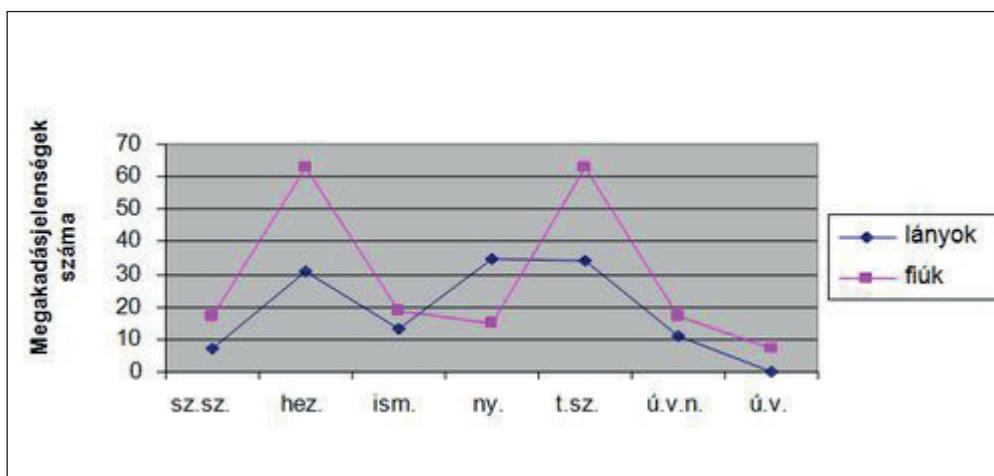
Megállapítható, hogy a narratívában a leggyakoribb bizonytalanság a hezitálás volt, aránya 34,9%. Ezt gyakoriságban a töltelékszavak követték: 33,34%-ban. Viszonylag gyakran fordult elő a nyújtás is: 14,56%. A bizonytalanságból adódó többi megakadásjelenség körülbelül azonos arányban volt tapasztalható: változtatás nélküli újraindítás 5,21%, szünet a szóban jelenség 4,69%, ismétlés 4,16% és újraindítás változtatással 3,13%. A mesemondáskor legnagyobb arányban a töltelékszavak fordultak elő: 23,57%, a hezitálás aránya 19,29% volt, az ismétlésé 17,14%, a nyújtásé 15,71%, a változtatás nélküli újraindításé 12,87%, a szünet a szóban jelensége 10,71% és változtatással történő újraindításé 0,71%. Az adatok azt mutatják, hogy a fogalmi előkészítés, a mondanivaló megtervezése és a mentális lexikon aktiválása követeli a legtöbb erőfeszítést és időt a gyermekektől. Ez a narratíva esetében jóval nagyobb, erre utal a hezitálás és a töltelékszavak előfordulásának magasabb aránya.

A mesemondás során kevesebb a bizonytalanságok száma, mert a gyermek ismert szöveget idéz fel. Ezt bizonyítja a változtatással történő újraindítások igen kis aránya is, vagyis a gyermeknek keveset kell javítania

önmagát, mert a beszédtervezés folyamata könnyebb, mint a narratíva esetén. A töltelékszavak aránya magasabb, mint a hezitálásoké, ugyanis a fogalmi tervezésre nem szükséges annyi idő, mint a narratív szöveg megalkotásakor, hiszen a történet és annak időrendje ismert. Ezzel szemben egymástól eltérő és viszonylag magas arányban fordul elő a többi bizonytalanságból adódó megakadásjelenség: ismétlés, nyújtás, változtatás nélküli újraindítás, szünet a szóban jelenség. Ezek a megakadások a lexikon aktiválásának nehézségére utalnak, illetve arra, hogy megakad a gyermek a szó aktiválása és az artikulációs tervezés folyamatai között. Ez magyarázható azzal, hogy a gyermek gyorsabban aktiválja a szavakat a mentális lexikonból, mint a narratívánál, és az artikulációs tervezés nem tud „lépést tartani” az aktiválás gyorsaságával. A gyakori ismétlések, nyújtások és változtatás nélküli újraindítások azt is igazolják, hogy nagyon erős a beszéd közben működő önkontroll. Ehhez időt kell nyernie a gyermeknek, hiszen nemcsak az elmondottak tökéletességét ellenőrzi, hanem a szöveghűséget is, vagyis ragaszkodni kíván az általa ismert mese szövegéhez.

A narratíva és a mesemondás során a bizonytalanságok között szignifikáns a különbség abban a tekintetben, hogy az egyes megakadásjelenségek hány szavanként fordulnak elő az egyes szövegekben, mert $F_{emp}(2,10) = 39,86 > F_p(2,10) = 2,98$ $p = 0,0049$ szignifikancia szint mellett. Vagyis a kétféle szövegben a valószínűségi változók (a bizonytalanságok előfordulásának aránya az összes kiejtett szóra vetítve) szórásai szignifikánsan eltérnek, mert a próbafüggvény empirikus értéke az előre rögzített elfogadási tartományon kívül esik.

A bizonytalanságok jelenlétének gyakorisága különböző volt nemenként is. Mivel közel azonos szót mondtak a felvétel során a fiúk (1851 szó) és a lányok (1846 szó), ezért a megakadásjelenségek száma önmagában is összehasonlítható (5. ábra). Az ismérvek diszkrét, de a szemléletességet szolgálja a pontokat összekötő vonal.

5. ábra

A bizonytalanságból adódó megakadások száma típusonként és nemenként
 (sz.sz. = szünet a szóban; hez. = hezitálás; ism. = ismétlés; ny. = nyújtás; t.sz. = töltelékszó; ú.v.n. = újraindítás változtatás nélkül; ú.v. = újraindítás változtatással)

Az 5. ábra azt mutatja, hogy a fiúk spontán beszédében több a bizonytalanság. A hezitálás és a töltelékszó a leggyakoribb mindkét nemnél. Az egyes megakadások egymáshoz viszonyított aránya nagyjából megegyezik, kivéve a nyújtást, ez a lányoknál sokkal gyakoribb, a töltelékszavakkal azonos arányban fordul elő, így a töltelékszavakkal együtt vezető szerepet kap. Varianciaanalízis segítségével megállapítható, hogy az egyes megakadástípusok előfordulása a lányok és fiúk által mondott összes szóhoz viszonyítva szignifikánsan nem különbözik egymástól. A megakadástípusok előfordulásának arányát nem befolyásolja a nem.

Összegzés, következtetések

Anyolcévesgyermekek spontán beszéd során ugyanazokat a bizonytalanságból adódó megakadásjelenségeket produkálják, mint a felnőttek, de a bizonytalanságok majdnem négyszer gyakrabban fordulnak elő náluk, mint a felnőtt adatközlőknél. A gyermekeknél a spontán beszéd 8,98%-a bizonytalanság, a felnőtteknél 2,35%-a (Gósy 2003). A nyolcéveseknél a bizonytalanságok típusainak előfordulási gyakorisága eltér mind a hat- hét éves óvodásokétól, mind a felnőttekétől, bár a felnőtt mintához közelít. A leggyakoribb a néma szünet mindhárom korosztálynál. A vezető stratégia a nyolcéveseknél nem az óvodásoknál tapasztalt ismétlés, hanem a töltelékszavak és a hezitálások produkálása. A gyermekek bizonytalanságból adódó megakadásaira hatással van az iskola, amely olyan stratégia alkalmazására ösztönzi őket, amellyel a legjobban leplezhető a bizonytalanság: ezek a töltelékszavak. A bizonytalanságok típusainak megoszlása azt mutatja, hogy a legnehezebb a gyermekek számára a makrotervezés, a mentális lexikon aktiválása és az előhívott szavak artikulációjának tervezése volt.

Narratíva esetén kétszer annyi bizonytalanságot tapasztaltunk, mint mesemondáskor, és a megakadástípusok megoszlása is eltért. A mesemondás során a töltelékszavakhoz és a hezitálásokhoz képest viszonylag magas volt a többi bizonytalansági típus aránya. Mindennek arra kell ösztönöznie a gyakorló pedagógusokat, hogy minél gyakrabban teremtsenek lehetőséget diákjaiknak a tanultak visszamondására, hiszen bebizonyosodott, hogy a már ismert szöveg elmondásakor fele annyi a megakadásjelenség, mint spontán megszólaláskor. A már ismert szöveg visszamondása – az eredmények tanúsága szerint – fejleszti a mentális lexikonban való tájékozódást, gyorsítja az előhívást, és tudatosabbá teszi az öntudatlanul működő önellenőrzési folyamatokat. Az alsó tagozatosok spontán beszédében tehát csökkenthető a bizonytalanságok száma a gyakori tartalom-elmondásokkal és a szóbeli feleletekkel.

Irodalom

- Cole, Michel – Cole, Sheila. R. 1997. *Fejlődéslélektan*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Gósy Mária – Bóna Judit 2006. A megakadásjelenségek javítása a beszédmegértésben. *Magyar Nyelvőr* 130: 33–49.
- Gósy Mária 2002. A megakadásjelenségek eredete a spontán beszéd tervezési folyamatában. *Magyar Nyelvőr* 126: 192–203.
- Gósy Mária 2003. A spontán beszédben előforduló megakadásjelenségek gyakorisága és összefüggései. *Magyar Nyelvőr* 127: 257–277.
- Gósy Mária 2004. A spontán beszéd megakadásainak hallás alapú gyűjteménye. In: Gósy Mária (szerk.) *Beszéd kutatás 2004*. MTA Nyelvtudományi Intézet Kempelen Farkas Beszédkutató Laboratórium. Budapest. 6–18.
- Gósy Mária 2005. *Pszicholingvisztika*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Horváth Viktória 2006. A spontán beszéd és beszédfeldolgozás összefüggései gyerekeknél. In: Gósy Mária (szerk.) *Beszéd kutatás 2006*. MTA Nyelvtudományi Intézet Kempelen Farkas Beszédkutató Laboratórium. Budapest. 134–146.
- Levelt, Williem J. M. 1989. *Speaking. From intention to articulation*. MIT Press. Cambridge, Massachusetts. <https://doi.org/10.7551/mitpress/6393.001.0001>
- S. Meggyes Klára 1981. A mondat- és szövegalkotás néhány sajátossága hatéves gyermek képleírásában. *Pszichológia* 1: 541–551.

Szabó, Kalliopé

Disfluency phenomena caused by uncertainty in the spontaneous speech of eight-year-old children

In the speech development in children the first major phase of first language acquisition finishes around the age of seven when children enter school. The institutional teaching of the first language raises the children's awareness of their language use and spontaneous speech. Spontaneous speech can be investigated in relation to disfluency phenomena. This paper studies the types and proportion of disfluency phenomena caused by uncertainty in the spontaneous speech of eight-year-old children. Furthermore, it discusses the results of quantitative and qualitative analyses. One main question is how the language use of children changes at school compared to the language use of children in kindergarden. Another question deals with the consequences of this change in the everyday practice of pedagogy.

Kulcsszók: beszédtudomány, anyanyelv-elsajátítás, beszédfejlődés, spontán beszéd, megakadásjelenség

Keywords: phonetics and speech research, first-language aquisition, speech development, spontaneous speech, disfluency

Az írás szerzőjéről

Szabó Kalliopé

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, Magyarország